
SIYASAL MUHALEFET ARACI OLARAK EDEBİYAT

OR

*Mustafa GÜNDÜZ**

ÖZET

Edebî eserlerin siyasal muhalefet aracı olarak kullanılması, edebiyat ve siyasetin başlangıcından beri süregelmiştir. Türk edebiyatında siyasal muhalefet farklı türlerle yapılmıştır. Dîvân edebiyatında daha çok hiciv şiirleri ve siyasetname kullanılmıştır. Nesir türünde fazla siyasî eleştiri yoktur. Tanzimat'tan sonra ise, roman ve sosyal şiir etkili bir siyasî eleştiri aracı olmuştur. Bu türün en özgün örneklerini Ziya Paşa, Namık Kemal ve Tevfik Fikret vermiştir. Jön Türkler'in de etkili siyasî muhalefet aracı basın yoluyla edebî ürünleri kullanmak olmuştur. Özellikle romanın siyasî eleştiri aracı olarak kullanılma özelliği Cumhuriyet dönemi edebiyat-siyaset ilişkilerinde de ustaca devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Siyaset, Hiciv, Siyasî Muhalefet, Eleştiri, Türk Romanı, Sosyal Şiir, Tanzimat, Meşrutiyet.

GİRİŞ

Edebiyat için diğer faaliyet alanlarının aracı kılınması söz konusu değildir ancak siyaset için başka birçok şeyin aracı kılınması sosyal, siyasî, tarihî ve reel-politik bir gerçekliktir. Bu cümleden olmak üzere edebiyattan anlayan siyasetçi hemen her zaman az da olsa bulunmasına karşın, siyasetten

* Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi. mstgndz@gmail.com

anlayan edebiyatçı oldukça azdır ve gün geçtikçe de azalmaktadır. Bunun sarıh misallerini özellikle 1950'ler sonrası siyasal hayata bakarak anlamak mümkündür. Özellikle son dönem edebiyat ve siyaset hayatı belirgin bir tarzda birbirinden ayrılmakta olduğu izlenimini vermektedir. Bir zamanların M. Şevket Esendal'ları, Yakup Kadri'leri, Yahya Kemal'leri, Halide Edib'leri, A. Hamdi Tanpınar'ları, Peyami Safa'ları siyaset dünyasında pek görünmemektedir. Oysa söz konusu isimler edebiyatçı kimliklerinin yanında aynı zamanda aktif siyaset insanlarıydı. Bu zamanda edip sıfatına haiz olup da siyaset yazan ya da yapan çok az sayıda kalem varlığını gazetecilikle uğraşarak sürdürmektedir. Yılmaz Karakoyunlu, Yasin Hatipoğlu, Sezâi Karakoç ve son dönemde Meclise giren Reha Çamuroğlu gibi edebiyatçı ya da şair siyasetçiler oldukça azdır. Durum her ne kadar böyle olsa da edebiyat ve siyaset arasında her iki disiplinin başlangıcından bu güne sıkı bir ilişki söz konudur. İngiliz siyasetçisi W. Churhill'e şöyle bir soru gelir: "Bunca yıl siyaset yaptınız, sizce siyaset nedir?" Churchill: "siyaset bir şeyi düzgün ve güzel söylemektir" der. Edebiyatın temel amacı da en kaba tarifile, sözde estetiği sağlamak, bir durumu güzel ifade etmektir. Buna göre edebiyat ve siyaset ontolojik olarak bir çakışma içinde bulunmaktadır.

Edebiyat-siyaset ilişkisinin temel sâiklerinden biri edebî eserlerin yazıldığı zaman ve mekânların etkisi altında meydana gelmesindedir. Edebiyat her zaman sosyal ve siyasî olayların gelişim seyrine tabidir.

"Hangi türden olursa olsun sanat yapanlar bizatihi bir toplumun içinde yaşamaktadır. Bu bakımdan neredeyse bilinçsiz bir biçimde sanatlarına o toplumun varsayımlarını taşırlar. Böylelikle edebiyat bir bakıma insanın sosyo-kültürel kişiliğinin söz ve yazı halinde kendini dışa vurması anlamına gelen bir olgu olarak zaman zaman toplumu belirleyen, zaman zaman da toplumla biçimlenen fakat hangi şekilde olursa olsun toplumsal varlığımıza derinden bağlantılı ifade ve semboller bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanın siyasî ve toplumsal sorunları ile en ilgisiz görünen bir edebiyatçı bile belli ölçülerde de olsa eserinde, içinde yaşadığı devrin, tarihî hadiselerinin şahitliğini yapmaktadır."¹

Toplumsal hayatı belirgin ölçüde etkileyen ve şekillendiren siyasî ortamlarda meydana getirilen edebî eserler hükmü altında bulunduğu iktidar hakkında ipuçları verir. Bu aynı zamanda edebî eserin kimliğidir. Zaten "bir edebî eserde aranılacak en mühim şey, her şeyden önce onun nasıl bir davranış tarzının ifadesi olduğudur.(...) Mevzu, kompozisyon, fikir, kelime,

¹ Mustafa Kemal Şan, "Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar", Edebiyat Sosyolojisi iç., Ed: Köksal Elver, Ankara: Hece Yay., 2004, s.91,92.

hayal, âhenk bir müellifin eserini vücuda getirmek için seçtiği ve kullandığı her şey, bize bir müellifin şahsiyetini ifşa eder. Bu seçimler aynı zamanda devri de gösterir. Zirâ devrin ruhu müellifin ruhuna, oradan eserine akseder.”²

Siyaset yönetim ve idare sanatıdır. Bireyin kendi hayatını planlayıp, sürdürmesinden, ev, okul, mahalle, köy, il, ilçe ve ülke ölçeğinde genişleyen ve çetrefilleşen bir halesi vardır. En belirgin ve geniş haliyle de, ülkeyi idare etme işidir. Aynı zamanda iktidar ve güç sahibi olmak, hükmetmek, ayrıcalıklı olmak, servet ve makama mâlik olmak gibi arzuların gerçekleştirilme mekanizmasıdır. Bu bakımdan her insan az da olsa içgüdüsel olarak hükmetme, iktidar sahibi olma gibi arzuların esiri olarak yaşar. Bu arzusunun gerçekleştirilmesi için de çeşitli uğraşlar verir. Ancak tarihin büyük dönem ve coğrafyasında insanlığın kendisinin ürettiği eşitsizlik ve bir zümreye tanındığı ayrıcalık, diğer bütün insanların söz konusu siyasal arzusunu her ne yaparsa yapsın kesin olarak engellemiştir. Ancak buna rağmen insanlar iktidarın paylaşımı ve ele geçirilmesi için çok farklı yollar, yöntemler denemişlerdir. Elbette bütün uğraşlar sırf iktidarı ele geçirmek için değil, iktidardan pay almak, ya da daha iyi yönetilmek için verilmiştir. Bu uğraşların bütününe siyasal muhalefet denilebilir. İşte bu noktada siyasal muhalefetin yollarından biri ‘sözü güzel söylemek’ olan edebiyatı kullanmak şeklinde belirmiştir.

Siyasal muhalefet olarak edebiyatı kullanmanın farklı nedenleri vardır. Bunlardan biri, muhatabı ikna etmektir. Bu noktada en etkili silah, olsa olsa edebiyat olur. Diğer bir neden, edebiyatın ve sözün gücüdür. Rakibin söz kullanım zaafı varsa onu ikna etmeye ya da alt etmeye çalışmanın ve ona saldıranın en iyi yolu yine iyi söz söylemektir. Bu yöntemi ihtiyar etmek rakibi büyük acz içinde bırakabilir. Bir diğer sebep, edebî sanatların verdiği hareket alanı genişliğidir. Rakibe yapılacak eleştirinin edebî sanatlar yoluyla doğrudan değil, dolaylı yollarda yapılabilmesidir. Bütün bu eylemler edebiyat-siyaset ilişkisi tarihinde defalarca denenmiştir. Bu uğurda manzum ve nesir türlerin birçoğu muhalefet aracı olmuştur. Bu kullanım, bazen fayda sağlamış, bazen de edibin ya da şairin hayatına mâl olmuştur. Tanzimat yıllarından sonra muhalefet araç türleri oldukça fazlaşmıştır. Batı tesiriyle edebî eser türü de fazlaşmıştır. Gazete yazıları, hikâye, oyun, şiirin her türü eleştiri aracı olarak kullanılmıştır. Bunların yanında şiir, roman, hikâye, oyun, tiyatro, destan, anı, hatıra, seyahatnâme ve sefaretnâme gibi bir çok türden söz edilebilir. Ama bunlar içinde iki tür var ki, siyasal muhalefetin en uzun süreli,

² Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri, Tanzimat’tan Cumhuriyete*, İstanbul: Dergah Yay., 2000, s.10.

etkili ve tezli aracı olmuştur: Romanlar ve şiirler. Bu yazıda Tanzimat ve Cumhuriyet dönemlerindeki romanların ve şiirlerin nasıl etkili siyasî eleştiri malzemesi olarak kullanıldığı üzerinde durulacaktır.

Edebiyat ve siyasetin çok gelişmiş ve genişlemiş alt birimleri olduğu için iki disiplin arasındaki ilişkinin boyutları da bir o kadar derindir ve kökeni tarihin uzun geçmişine gitmektedir. Konu oldukça çok boyutludur. Uzun süre öncelere giden tarihsel ve sosyolojik bir geçmişten bahsedilebilir ve bugüne kadar konu üzerinde derinlemesine çalışmalar yapılmamıştır. Bu ilgisizliğin temel bazı sebepleri var. Bunların başında da sosyal bilimlerde disiplinlerarası çalışmaların yeni gündeme gelmeye başlamasıdır. Üstelik farklı disiplinleri barındıran bir çalışma yapmak büyük bir birikim gerektirmektedir. Gerek bu eksikliklerden gerekse potansiyel zorluklarından dolayı bu yazıda bazı temel noktalara değinilmekle yetinilecektir. Bu temel noktalar edebiyat ve siyaset ilişkisinde edebiyatın bir muhalefet aracı olarak kullanılması konusunun tarihsel bir perspektifinden ibaret olacaktır. Buradan hareketle, eski Türk edebiyatının önde gelen siyasî ve içtimâî eleştirel metinleri, Tanzimat dönemi edebî metinlerindeki siyasal muhalefet metinleri ve ürünleri, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi siyasî muhalefetin edebî ürünlerinde ortaya konulması bu yazının temel konusunu oluşturmaktadır.

TANZİMAT'A KADAR EDEBÎ TÜRLER VE SİYASÎ MUHALEFET

Türk edebiyatı Tanzimat yıllarına kadar iki ana kısımdan oluşur: Dîvân edebiyatı, halk edebiyatı. Her iki edebiyat türünün siyasî ve içtimâî eleştirel ürünleri vardır. Ancak Dîvân edebiyatı ürünlerinin daha etkili olduğu gözlenmektedir. Doğal olarak bu böyledir, zira Dîvân edebiyatı büyük ekseriyetle iktidarın yakınında üretilmekte ve icra edilmektedir. Dîvân edebiyatı bugün keşfedilmeyi bekleyen zengin bir meçhul kıta hükmündedir. Bu yüzden Dîvân edebiyatının ve şairlerinin zihniyet dünyasına çok iyi girilememektedir. Bu durum ortaya konulan sayısız eserin siyasî, içtimâî, tarihî ve psikolojik bakımdan yararlanulamamasına sebep olmaktadır. Bu zorluklara rağmen, bazı edebî türlerin bariz olarak siyasî eleştiri olduğu edebiyat tarihçileri tarafından ortaya konulmuştur. Şairlerin siyasî ve içtimâî konuları en çok gündeme getirdikleri edebî türlerin başında manzum eserler gelir. Mensur tür çok az kullanılmıştır.

Hemen her çağda kaleme alınan siyasetnâmeler etkili siyasî muhalefet araçlarındandır. Siyasetnâmeler tam anlamıyla siyaset edebiyat etkileşiminin kesişme noktasında duran edebî-politik eserlerdir. Genel olarak devlet adamlarına öğütler veren siyasetnâmeler aynı zamanda memlekette sarsılan ekono-

mik, sosyal ve siyasî durumun düzeltilmesi için önerilerde bulunur. Bu tercih bir anlamda yönetimin ince bir eleştirisini de içerir. Siyasetnâmeler içerisinde kuşkusuz en önde gelenlerinden biri, Nizamü'l-Mülk'ün eseridir. Eserde Sultan Melikşah'a karşı eleştiriler de yok değildir. Sırf bu sebeplerle Nizamü'l-Mülk Sultanın gözünden biraz düşmüştür. *Koçi Bey Risalesi* de 17.yüzyılda kaleme alınmış önemli bir siyasetnâme sayılabilir. Eserde devletin neden geri kaldığı, meselelerin nereden kaynaklandığı cesur bir şekilde ortaya konulmuştur.

Divân edebiyatı içerisinde hiciv türü eserlerle en etkin siyasî eleştiriler yapılmıştır. Türk edebiyatının hiciv tarihi yazılmadığı için bu alanın genişliği ve etkisi konusunda bir şeyler söylemek henüz erkendir. Ancak Türk kültürünün çok zengin bir hiciv edebiyatı geçmişine ve geleneğine sahip olduğu açıktır. Özellikle devletin sosyal ve siyasî sorunlarının artmaya başladığı 17. yüzyıldan sonra hiciv edebiyatında da büyük bir artış gözlenir.³ Burada bir noktayı izah etmek önemlidir: Türk edebiyatında "hiciv, genelde bireye yönelmiştir. Ancak sosyal sorunları, siyasî anlaşmazlıkları hedef alan hicivler de vardır. Kurulu düzene karşı işlenen suçlar, özellikle de Şeriata uymayan uygulamalar, hiciv şairleri tarafından saldırı hedefi haline getirilmiştir."⁴ Bu içerikteki hicivlere 'sosyal hiciv' denilmektedir ancak bunlara pekâlâ 'siyasî hicivler' de denilebilir.

Bu sosyal ve siyasî hicivlerin direk olarak sultanı ya da sarayı hedef alamamasının devlet felsefesi ve zihniyeti ile yakından bir bağlantısı vardır. Zira devlet yönetimi dinî esaslar üzerine yürütülmektedir ve Şeriat kuralları câridir. Sultan bir anlamda 'zıllullah', Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, temsilcisi ve halifesi hükmündedir. Dolayısıyla ona yapılacak bir eleştiri silsileyle giderek Allah'a uzanacaktır ki, buna hiçbir zaman tevessül edilememiştir. Ancak şu da belirtilmelidir ki, Saray çevresi kısmen hicivlerden yararlanmıştı. Yazılan bazı hicivler padişaha sunulmuştur. Padişahlar bu hicivlerle maiyetindekiler hakkında kararlar vermiştir. Bununla birlikte Osmanlı tarihi içinde sistemi sorgulayan edebî türler yazılmıştır. Ancak bunlar hem merkezden hayli uzakta hem de zihniyet olarak devletin resmî söylem ve itikadının dışında kalan çevreler tarafından üretilmiştir. Bu bakımdan Divân edebiyatının siyasal hiciv örnekleri şimdilik -konu üzerinde çalışmalar yeterli değil- çok sayılamaz. "Siyasî hiciv, ancak Tanzimat'tan sonra gelişecektir. Ancak sosyal hiciv örnekleri sanılandan daha fazladır ve çeşitleri vardır."⁵

³ Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: TTK Yay., 1998, s.152-155.

⁴ Mustafa Apaydın, *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2001, s.14.

⁵ Apaydın, a.g.e., s.37.

Türk hicvinde, sosyal ve siyasî konular içerisinde, yoksulluk, gelir dağılımındaki eşitsizlik, adaletsizlik, ekonomik ve moral çöküntü, yozlaşma, din adamlarının paraya değer vermesi, rüşvet gibi konular hicvedilmiştir. Doğal olarak, edebiyat her zaman sosyal ve siyasî olaylara tabidir. Bu sebeple hiciv de sosyal ve siyasî değişimlerle, kargaşanın yaşandığı dönemlerde daha çok ön plana çıkmıştır. "Hiciv şairleri, sosyal ve siyasî çirkinlikleri ortaya koyar, dolayısıyla acı da olsa, toplumsal gerçekleri ifade ettiği için hicivcinin söyledikleri önemlidir."⁶ Edebî bir tür olan "hiciv" siyasî ve içtimaî hadiselerde iyi gitmeyen durumların ifadesi için ortaya çıkan ürünler olmuştur. Türk edebiyatında Tanzimat yıllarına gelinceye kadar sosyal ve siyasî hicvin en önemli ve meşhur örnekleri olarak *Şikâyetnâme*, *Harnâme*, *Hayriye*, *Lütfiye* ve *Terkib-i Bend* sayılabilir.

Mensur türün siyasî ve içtimaî eleştiri aracı olarak kullanıldığı güzel örneklerden biri *Şikâyetnâme*'dir. Fuzûlî'nin hayatı ve şiirleri, edebiyat-siyaset ilişkilerini anlatması bakımından büyük bir temsil özelliği gösterir. Fuzûlî, merkeze hayli uzak bir bölgede yaşamakta ve iktidarın ayrıcalıklarından istifade edememektedir. Yaşadığı dönem söz konusu edildiğinde şairin 'patronsuz' olması bir takım güçlüklerin mecburi kabulü ve rakiplerine karşı da dezavantajlı konumun kabullenilmesi anlamına gelmektedir. Fuzûlî bunun farkındadır ve durumdan kurtulmak için hâl çareleri de aramıştır. Siyasî ve içtimaî eleştirinin en güzel örneklerinden biri olan *Şikâyetnâme*'sindeki "selam verdim, rüşvet değildir deyû almadılar" ifadesi çağlar ötesinden yükselen bir sosyo-politik muhalefet nidâsıdır. Bu anlamda "*Şikâyetnâme* patronajın gerçek yüzünü, o dönemde yaşayan şair psikolojisini gerçekçi bir biçimde yansıtan bir belgedir."⁷

Siyasî muhalefet heccavlarının başında Nef'i gelir. Şiirlerinde ağır siyasî eleştiriler de vardır. Onun hicivlerinden neredeyse devrinde yaşayıp da nasibini almayan yok gibidir. Buna en yakın dostları, ailesi ve hatta babası da dâhildir. Nef'i'nin *Siham-ı Kazâ* yüzünden idam edildiğine dair rivayetler varsa da henüz kesinlik kazanmış değildir. Bu noktada edebiyat-siyaset ilişkileri bağlamında bir konuya değinmekte fayda var: Siyasal eleştiri yapan Osmanlı şairleri gadre uğramışlar mıdır? Elbette gadre uğrayanlar yok değildir. Zira şairlerin bazılarının gadre uğraması elbette onların güçlü olmalarından kaynaklanmıştır. Eğer rakiplerin ya da muhatapın şaire mukavemet edecek gücü ve kabiliyeti yoksa onu ortadan kaldırmayı düşünmek tek çıkar yoldur.

⁶ Hasan Çiftçi, *Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Ankara: Kültür Bak. Yay., 2002, s.62.

⁷ Halil İnalçık, *Şair ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*, Ankara: Doğu Batı Yay., 2003, s.59.

Tıpkı, Paul Valéry'nin bir sözünde olduğu gibi, 'düşüncenin üstesinden gelemeyen, düşünenin üstesinden gelmeye çalışır. (Qui ne peut attaquer le raisonnement, attaque le raisonneur).⁸ Osmanlı tarihinde maktul şairlerin içinde kaçısı şairlerinde söylediklerinden ötürü ölüm köprüsünden geçirilmiştir? Bu son derece sınırlıdır. Şairlerin öldürülme sebepleri çok farklıdır. Kimisi siyasî sebeplerle öldürülmüştür. Bir kısmı savaşlarda, bir kısmı da âdi ayak oyunları, hurs, ihtiras, çekememezlik ve iltimasın kurbanı olmuşlardır. Sırf şair oldukları ve bunun neticesi olarak yazdıklarından dolayı öldürülen şair sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az.⁹ Oysa edebiyat tarihinde bir hayli maktul şair bulunuyor. Bu şairlerin öldürülme sebeplerinin başında iktidar ve siyaset ilişkileri ve savaşlarda yer alma geliyor. Şairliğin verdiği kuvvet ve itibarla aktif siyasete dâhil olanlar muvaffak olamadıkları zaman bir süre sonra müptelası oldukları hürslerinin esiri olarak bunu hayatları ile ödüyorlar. Şurası bir gerçektir ki, Osmanlı padişahlarının edebî yönleri ile Türk edebiyatının gelişim seyri arasında sıkı bir münasebet vardır. Eğer padişahların edebiyat eğitimleri, eğilimleri, şairlikleri olmasaydı ve kendi zamanlarındaki sair şair ve sanatkârlara patronluk yapmasalardı, Divân edebiyatının dev simalarının yetişmesi biraz zor olacaktı. Zira edebiyat ve iktidar karşılıklı beslenen unsurlardır. Bir Kanuni'yi var eden ve büyük kılan sadece siyasî kimliği değil, aynı zamanda onun edebî yönü ve devrinin önde gelen şairi Bakî'dir. "Yalnız sanatçılar için değil, genelde Osmanlı patrimoniyal toplumunda *terbiyet*, *kulluk*, *intisâb*, sosyal ilişkilerin temeli olmuş, hem patron hem kul için gerekli bir sosyal bağ oluşturmuştur. Patron için şöhretini ve mevkîini yüceltmek, kul için hayatta kalmak, ilerlemek için bu bağılık esastır."¹⁰

Osmanlı devletinin erken dönem edebiyatı içinde sayılabilecek Şeyhî'nin *Harnâme*'si oldukça önemli bir siyasî ve toplumsal eleştiri eseridir. Eser yaratılmışlar arasında eşitlik gözetmeyen hayat cilveleriyle insanlar arasında sınıf farkları yaratan sosyal hayatın bir tenkidi gibi görünür. "*Harnâme* aslında kurulu düzeni bilir bilmez tenkit edenler için söylenmiş çok zeki bir hicviyedir."¹¹ Şeyhî bu hicvini biraz da başına gelen olaylar yüzünden olmayacak umutlara kapılan, sonunda elindekileri de yitiren kişileri yermek için yazmıştır. Aynı zamanda dönemin Osmanlı padişahları olan Çelebi Mehmed ve II.

⁸ Bu sözü Hilmi Yavuz'dan iktibas ettik: Hilmi Yavuz, "Tartışma Adabı", *Zaman*, 16.5.2007.

⁹ Maktul şairler antolojisi olarak da bakılabilecek olan Cemil Çiftçi'nin hazırladığı kitapta 137 maktul şairin hikâyesi ve şiir örnekleri yer alıyor. Sırf şairlikleri ve yazdıklarından dolayı öldürülen sayısı tespitlerimize göre sadece 5 kişidir, bunlar da dili çok sivri hiciv şairleridir. Bak: Cemil Çiftçi, *Maktul Şairler*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1997.

¹⁰ İnalçık, a.g.e., s.16.

¹¹ Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: MEB Yay., 2001, s.458.

Murad'a yönetimin ve toplumun bozukluklarını, aksayan yönleri gösterme gayreti gütmüştür. Şeyhî eserinde bu padişahlar şahsında bütün yöneticilere cömertliğin, adaletin, dine bağlılığın, sadakatın, doğruluğun ve millete hizmetin esas olduğunu tavsiye etmiştir. Eserde insanların güç, karakter, bilgi, sosyal statü, servet, vb. yönlerden farklı derecelerle yaratılmalarının önemli olmayıp, herkesin kendi yaratılmış olduğu ortamda herkesçe kabul edilmiş ortak değerlere göre davranmasının önemli olduğu vurgulanır. Aynı zamanda eserde, insanların davranış ve hareketlerini kabul edilmiş değerlere göre değil de yaratılışın ve dolayısıyla kaderin getirdiği farklılıklara karşı çıkarak yapmaları halinde kaybedenlerden olacakları da anlatılmıştır.

Türk edebiyat tarihine bakıldığında hicvin nesir türü pek fazla tercih edilmemiştir. Genelde şiir tarzında hicivler inşa edilmiştir. Muhalifler şiirle hicvedilerek eleştirilmiş ve susturulmaya, ona karşı galip gelinmeye ya da ondan öç alınmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte sadece hiciv şiirlerini siyasî ürünler olarak saymak eksik kalır. Siyasî muhalefet aracı olmasa da Dîvân edebiyatının *mersiye* ve *naât* türleri de hem yazılma amaçları hem de içerikleri bakımından siyasî edebî türlerdir. Meselâ *Kanunî Sultan Süleyman Mersiyesi*, Kanunî'nin siyasî ve edebî kimliği ile bütünleşmiş bir eser olarak şöhret bulmuştur ve bu etkisini ebediyen muhafaza etmektedir.

TANZİMAT'TAN MEŞRUTİYETE EDEBİYAT VE SİYASÎ MUHALEFET

Gerek iç dinamikler gerekse dış etkilerle başlayan Tanzimat, toplumsal ve siyasî hayatta çok farklı yenilikler getirdiği gibi edebiyat alanında da keskin dönüşümler ve açılımlara sahne olmuştur. Tanzimat'la birlikte eskiden farklı olarak yeni bir aydın sınıfı oluşmaya başlamıştır. Bu sınıf önceki 'ulemâ'dan, âlim ve âriflerden farklı niteliklere sahiptir:

"Geleneksel Osmanlı topluluğunda 'âlim'(scholar) ya da 'ârif'(wise) olarak tanınan kişinin nitelikleri Batı'da 'aydın'la birlikte telaffuz edilen, onun uzantısı sayılan 'intellect', 'intellectuel', 'le siècle des lumières' gibi ifadelerdeki vurguyu vermez."¹² Batıdaki 'fikir üzerine çalışan uzman'ların karşılığı olarak Osmanlı'da toplum ve devlet sorunları ile uğraşan, toplumsal ve siyasî sorunları çeşitli araçlarla dile getirmeye çalışan ve çözüm yolları üretme gayretinde olanlar 'Osmanlı entelektüeli' olarak anılmıştır. Burada kişilerin

¹² Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İstanbul: İletişim Yay., 2000, s.266.

kısmen de olsa 'kritik düşünce'¹³ (her çeşit sosyal ve felsefî değer tartışılabilirliği anlayışı) kültürüne sahip oldukları varsayılmaktadır.¹³

'Kritik söylem kültürü'ne sahip Osmanlı aydınları Tanzimat'la birlikte yetişmeye başlamıştır. İlk örneği Şinasi'dir. Bu yeni düşünsel oluşum II. Meşrutiyet devrinde de artarak devam etmiş ve Cumhuriyet döneminde üst düzeyine çıkmıştır.

Modern Türkiye'nin entelektüel hayatına bakıldığında Tanzimat dönemi temsilcilerinin neredeyse tamamı edebiyatçıdır. Bu durum doğal olarak "entelektüel hayatımızda en başından itibaren edebiyatçılarımızın hemen hepsinin düşünce adamı olarak anlaşılmasına ve kabullenilmesine"¹⁴ sebep olmuştur. Bu vadiye derinlebilir ki, "bu yüzyılın yenileşmekte olan düşünce hayatını kendilerini ilmi çalışmalara, felsefeye ve fikir meselelerine adanmış kişiler değil, daha çok edebiyatçılar yürütmüştür."¹⁵ Tanzimat döneminin fikir adamı sayılan bu edebiyatçılar aynı zamanda modern siyasî ve toplumsal düşüncenin de öncülüğünü de yapmışlardır. II. Meşrutiyet'in hâkim siyasî ideolojileri olan Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılığın kökenleri Tanzimat'ın Yeni Osmanlı hareketine dayanır. Yeni Osmanlı aydınlarının (Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, vd.) eserleri büyük oranda siyasî içeriklidir. Zaten "Tanzimat yazarlarının eseleri siyasî ve sosyal tenkitlerle doludur."¹⁶ Onların eserleri edebiyat vasıtasıyla yeni gelişmeye başlayan döneminin bütün kavram ve fikirlerini içine sığdırabilmiştir. *Hürriyet, meşveret, kanun-ı esasi, adalet, kardeşlik, uhuvvet, meşrutiyet* gibi siyasî kavramlar edebî eserlere mündemiç kılınarak yayılmaya çalışılmıştır. İlk olarak bu dönemde tam anlamıyla 'sosyal şiir' den bahsedilir olmuştur.

'Sosyal şiir' kavramı bir anlamda şiir ve toplumsal hayatın sıkı birlikteliğini ve etkileşimini vurgular. Bu bağlamda çok farklı olay ve olgu şiire konu olabilmektedir. Siyasî meseleler de en az diğerleri kadar şiire konu olmuştur. Bu tür şiirlerde şairler mevcut iktidara ya da genel olarak siyasete eleştiri getirmektedirler. Bu, zaman zaman isyan derecesine varmaktadır. Dozu kaçırın şairlerin başlarını beladan kurtaramadıkları da ender tarihi gerçeklerdendir.

* Kritik söylem kültürü için bak: Alvin W. Gouldner, *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*, London, etc., The Macmillan Press, 1979.

¹³ Mardin, a.g.e., İstanbul, 2000, s.268.

¹⁴ Kurtuluş Kayalı, "Siyaset Kışkıracısından Biçimcilik Kışkıracısına Tarihsel ve Sosyolojik Damarını Kaybetme Tehlikesi Sınırlarında Gezinen Türk Edebiyatı", *Doğu Batı, Edebiyat Üstüne*, Ankara, 2003, S.22, s.80.

¹⁵ Orhan Okay, "Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Döneminde İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları", *Doğu Batı, Edebiyat Üstüne*, Ankara, 2003, S.22, s.56.

¹⁶ Kaplan, a.g.e., s.110.

Özellikle Tanzimat yıllarında muhalif şiirler artmıştır. Heyecan şairi Namık Kemal'in birçok şiirinde bu özellik barizdir. *Vâveyla* ve *Kaside-i Hürriyet* bu anlamda hem sosyal şiirdir hem de çok etkili birer siyasî muhalefet aracıdır.

Tanzimatın önemli edebî ve siyasî kimliği Ziya Paşa'nun eserleri, siyasî bakımdan henüz derinliğine araştırılmış değildir. Bu noktada hak ettiği ilgiyi henüz görmüş sayılmaz. Ancak onun şiirleri siyasî, sosyal ve düşünce tarihi için büyük önem arz etmektedir. Şiirleri içinde en siyasî olanı şüphesiz *Zafer-nâme*'sidir. Edebî ve teknik özellikler bakımından da birçok yeniliği ve ilki muhtevi olan *Zafernâme* Tanzimat'ın meşhur Sadrazamlarından Âli Paşa'yı deyim yerinde ise yerin dibine geçirmek için büyük bir kin, nefret ve cesaretle kaleme alınmıştır. Ziya Paşa bu uzun manzumesinde 1868 yılında Girit Rumlarının isyanını bastırmak üzere gönderildiği halde hiçbir başarı gösteremeyen Âli Paşa'yı parlak bir zafer kazanmış gibi göstererek yerin dibine batırır. Bununla birlikte o zamanki toplum, devlet ve siyaset yapısının komik dramını ortaya koyar. Ebuzziya Tevfik bu konuda der ki;

"Zafernâme şerhinin İstanbul'a gelişi ve gizli gizli dağıtılması Sadrazam Âli Paşa üzerinde son ve öldürücü darbe etkisini yaratmıştı. Çünkü bu öylesine parlak ve keskin hücumlarla, öylesine zehirli alaylarla doluydu ki ve öte yandan öylesine saf bir dille kaleme alınmıştı ki, hücumlara hedef olan kimsenin bunları okuyup da kahrolmamasına gerçekten imkan yoktu."¹⁷

Zafernâme sadece Âli Paşa'yı zemmeden bir eser değildir. Onda "devrin bütün dedikodusunu bulmak mümkündür."¹⁸ Sadrazamla birlikte diğer devlet adamlarına ve devletin içinde bulunduğu yönetim krizine ağır bir dille saldırılır. Denilebilir ki, *Zafernâme* hicvin ve ayrı zamanda nev'i şahsına münhasır yenilikleri ile klasik edebiyatın siyasî muhalefet türünün en iyi ve en son temsilcisidir.

Dönemin diğer önemli siyasî muhalefet şiirleri Namık Kemal ve Tevfik Fikret'ten gelmiştir. *Hürriyet Kasidesi*, modern siyasî kavramlarla örülmüş ilk başkaldırı şiiri sayılabilir. "Namık Kemal'in bütün şahsiyeti bu şiiri içinde teksif edilmiş gibidir. Bu şiir Türk edebiyatında *sosyal şiirin*, mistisizmin, vatan ve hürriyet aşkının ilk ve en kuvvetli örneğidir."¹⁹ *Hürriyet Kasidesi*'nde kullanılan siyasî terimler bu şiirin ne kadar siyasî bir içeriğe sahip olduğunu gösterebilecek ölçüdedir: Şiirde, "hükümet, halk, millet, devlet, vatan, hizmet, cihan, ittihâd-ı kalb-i millet, re'y-i ümmet, dude-i Osmâniyan, cihangir, aşiret,

¹⁷ Seyit Kemal Karaalioğlu, *Ziya Paşa, Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1984, s.117.

¹⁸ Ahmed Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Yay., 9. Baskı, 2001, s.325.

¹⁹ Kaplan, a.g.e., s.46.

gavga-i hürriyet, zincir-i esâret, vezâret, sadâret, civanmerd-i millet, devr-i devlet" kavramları sıklıkla ve büyük bir ustalıkla kullanılmıştır. Aynı şairin, *Vaveylâ'sı* da benzer özellikler gösterir. Bu şiiri de "vatan, Kabe, Ravza-i Nebi, Kerbela, Meşhed, Hz. Hüseyin, Hz. Peygamber, Bedir Savaşı, Huneyn Savaşı, Kabr-i Ashab" terimleriyle örülmüş bir iniltiler yumağıdır.

II. Abdülhamid dönemi, siyasî muhalefetin içeride ve dışarıda her çeşit araçla en yoğun şekilde üretilmeye başladığı bir zaman dilimi olmuştur. İmparatorluğun sonunu getiren İttihat ve Terakki Cemiyeti 1890'larda muhalif bir öğrenci hareketi olarak başlamıştır. Cemiyet mensupları anı ve hatıralarında Yeni Osmanlı'ların yaptığı siyasî eleştirilerden ve onların kaleme aldıkları şiirlerden ziyade etkilendiklerini ifade etmişlerdir. 1900'lü yıllar civarında yazılan iki önemli şiir de siyasî muhalefetin ve eleştirinin edebiyatla nasıl iç içe geçtiğini göstermesi bakımından ilginçtir ve bu şiirin temsiliyeti de yüksektir. Tevfik Fikret'in *Sis* şiiri İstanbul'a olan zahirî bir nefretin yanında dönemin ve o güne kadar gelmiş olan siyasî hayatın da bir eleştirisi kabul edilebilir. "Şair bu şiirini yazdığı sırada, Aşyan'da derin bir yalnızlık ve ümitsizlik içindedir. *Sis*'i bu esnada ve bu ruh hali içinde yazar. Gizli olarak bir ihtilal şiiri gibi, elden ele dolaşan manzume, ancak hürriyetin ilanından sonra basılabilir(...) Sisteki bütün manzara, çökmüş ve ölmüş bir cemiyeti temsil eder."²⁰ Bu tezi destekleyen argümanlar, Namık Kemal'de olduğu gibi Fikret'in de şiirinde siyasî kavramları istimal etmesidir. *Sis*'te, çocuklukla ve belirgin bir şekilde siyasî terimler kullanılmasa da kullanılan birçok kavram siyasî ahvali tasvire yöneliktir. "Ey debdebeler, tantanalar, şanlar alaylar / katil kuleler, kal'ali zindanlı saraylar" beytinde açık olarak görüldüğü gibi tasvir edilen iktidarın mevcut hali ve geçmişidir. Zaten şiirde toplumsal çöküntüyü işleyen sosyolojik tahliller oldukça güçlüdür.

Bu dönemde II. Abdülhamid iktidarına karşı benzer bir siyasî muhalefet şiiri de Âkif'ten gelmiştir. Üstelik Âkif'in şiiri *-İstibdâd-* en azılı İttihat ve Terakki mensuplarının şiirlerine taş çıkartacak niteliktedir. II. Abdülhamid'in İblis'ten bile beter görüldüğü şiirde, Padişah ağır bir eleştiriye tabi tutulur. Yine bu şiirde de yoğun olarak siyasî terimler kullanılmıştır. Âkif bu şiirinde Namık Kemal'in *Hürriyet Kasidesi*'ndeki dil, üslup ve içeriğine çok benzer bir metafor oluşturmuştur. Şiirde kullanılan başlıca siyasî kavramlar: millet, devr-i sitibdad, mahkûm, hükümet, zâlim, mazlûm, cihangîr, milletin zilleti, ümmid-i istikbâl, hapis, câsus, devr-i devlet, hürriyet, mülk-i Osmânî'dir.²¹

²⁰ Kaplan, a.g.e., s.110,113.

²¹ Mehmed Âkif, Safahat, İstanbul: MEB Yay., 1996, s.108.

JÖN TÜRKLER VE SİYASAL MUHALEFET ARACI OLARAK EDEBİYAT

Jön Türkler siyasal muhalefet aracı olarak en başta basını kullanmışlardır. Jön Türk basını çığlık düzeyine varacak bir çeşitlilik, renklilik ve coğrafi genişlik arz etmektedir.²² II. Abdülhamid dönemi Türk basının gelişme tarihi bakımından hayli önemli ve ilginç olaylarla doludur. Bu ilginç ve önemli dönem üzerine yapılan yeni çalışmalar bilinenlerin ötesinde bilgiler, yorumlar ve değerlendirmeler getirmektedir. Bu durum siyasal iktidar ve muhalefetin biçimlenmesini ve iktidarın muhalefete gösterdiği toleransı açık olarak ortaya koymaktadır. Jön Türk basını II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Türk basın tarihinin başka hiçbir döneminde görülmeyecek bir coğrafi genişliğe kavuşmuştur. İstanbul merkez olmak üzere, Kahire, Beyrut, Bağdat, İran, Tahran, Kazan, Orenburg, Ufa, Semerkand, Petersburg, Bahçesaray, Bakû, Paris, Londra, İsviçre, Bulgaristan, Girit ve daha birçok merkeze Osmanlı basını bir şekilde girmiş ve farklı derecelerde etkili olmuştur. Akılları zorlayan bu genişliğin ve etkinin temelinde dönemin sosyo-kültürel ve siyasî atmosferi ve heyecanı bulunmaktadır. Jön Türkler idealize ettikleri *Kanun-ı Esâsi'*yi yeniden yürürlüğe koyabilmek için basını sonsuz bir şekilde seslerini duyurma ortamı olarak kullanmışlardır. Bu basın faaliyeti sadece gazete ve dergi çıkarmaktan ibaret değildir. Bunun içerisinde edebiyatın farklı türleri de vardır. Bunlar, gazete ve dergilerde tefrika edilen romanlar, hikâyeler, tiyatro metinleri, şairler ve dinî metinlerdir.²³ Dönemin edebiyat ürünleri hakkında çok net olarak olmasa bile (çünkü bu konuda henüz derinlemesine yapılmış araştırmalar yok), kısmen şu yargıya varılabilir: Edebî ürünler çoğunlukla normatif değil, sosyolojik ve siyasî kaygılar doğrultusunda üretilmişlerdir. Bunu Türk edebiyatında görülen siyasî rüyalar da destekler. Zira rüyalar zihinlerin şuuraltı olarak görülebilir. Türk edebiyatında görülen rüya metinleri, Tanzimat'tan sonra iyice siyasî içeriklidir ve içlerinde ütopya niteliğinde olanlar vardır.²⁴

²² Jön Türkler ve basının siyasî muhalefet aracı olarak kullanılması konusunda bak: M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 173 vd.

²³ Bu dönemdeki ulemâ muhalefeti ve dini metinlerin siyasî muhalefet aracı olması konusunda önemli bir makale için bak: İsmail Kara, "Ulema Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak /Muhalefete Katılmak", *Divân*, 1998/, s.1-25; Dinî terimlerin, ifadelerin ve nasların siyasî muhalefet malzemesi haline getirilmesi konusunda da yine bak: İsmail Kara, "Ulemâ Siyaset İlişkilerine Dair Metinler - II, Ey Ulemâ! Bizim Gibi Konuş!", *Divân*, 1999/2 s.65-134.

²⁴ Türk edebiyatında görülen siyasî rüyalar konusunda bak: Metin Kayahan Özgül, *Türk Edebiyatında Siyasî Rüyalar*, Ankara: Akçağ Yay., 1989.

II. Abdülhamid iktidarının Jön Türklerce ağır bir lisanla eleştirilme sebeplerinin başında "özgürlükleri kısıtlama, istibdat ve baskı" ithamları gelir. Öyle ki sırf bu yüzden Abdülhamid'in suikastçısına "Ey şanlı avcı..." diyerek methiye düzülebilmektedir. Doğrusu nasıl bir hürriyet kısıtlanması, şaşırtıcıdır. Abdülhamid döneminde Türk basını büyük bir atılım yapmıştır. Buna karşın önemli eleştiri noktalarından biri kitap ve dergilere getirilen yasaklardır. Oysa yasakların çok farklı tarihî ve siyasî sebepleri vardır. Jön Türk muhalefeti bu yasakların başında gelir. Doğal olarak, Yahya Kemal'in de belirttiği gibi, "her yerde ve her zaman 'devlet uysal ve uslu bendeler ister'"²⁵ ve bir bakıma bu devletli olmanın en sâde ve beşerî gerçeği"²⁶dir. Bu dönemdeki kitap yasaklarını Birinci şöyle hulasa eder:

"II. Abdülhamid devrinde Saltanat'a ve Osmanlı devletine yönelmiş tenkitleri ihtiva eden yerli ve ecnebî bütün siyasî metinlerin basılması, yurda sokulması ve satışı tamamen yasaklanmıştır. Bu cümleden olarak, ders kitapları dışında, yüksek tahsil talebelerinin elinde gezen bütün metinler, ezcümle Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamid Tarhan ve Avrupa'dan döndükten sonra Mizancı Murat Bey'in eserleri birer siyasî muhalefet vasıtası veya ihtilal beyannamesi olarak görülüyor ve bütün kitapları gittikçe artan bir hassasiyetle takip ediliyor ve yasaklanıyordu. Bu çalışmanın haricinde kalmakla beraber bütün Jön Türk neşriyatının bu yasaklar arasına dâhil edildiği görülmektedir. Bu bakımdan Mısır'da, Avrupa'da ve Amerika'da basılan bütün Jön Türk neşriyatı siyaseten yasak sınırları içine girmektedir."²⁷

Bunun neticesi olarak Jön Türk muhalefeti en velut halini bazı Avrupa şehirleri ve Ortadoğu merkezlerinde almıştır. Örneğin Mısır son derece etkili ve verimli bir muhalefet merkezi olmuştur. Burada yüzyılın sonlarına doğru oldukça önemli ve bol miktarda siyasî muhalefet içerikli edebî metin üretilmiştir. *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları'na* bakıldığı zaman temel belirleyici unsurun dil (Türkçe) olduğu görülür. Denilebilir ki, Mısır ve Türk kültürü ilişkisi 18. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar Türkçe üzerinde bina edilmiştir. Mısır siyasî, sosyal ve coğrafi özelliklerinden dolayı 18. yüzyılın ilk çeyreğinden başlamak üzere önemli bir muhalefet merkezi haline gelmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde ise Abdülhamid muhalefetinin yükselmeye başladığı merkez halini alır. İttihat ve Terakki'nin Mısır şubesi buradaki muhalefet eylemini büyük ölçüde kitap yayınlamak, dergi ve gazete çıkarmak şeklinde sürmüştür. Jön Türklerin muhalif neşriyatı Mısır'da hayli üretkendir.

²⁵ Yahya Kemal, *Siyâsî Hikâyeler*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yay., 1968, s.66.

²⁶ Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.4, S.7, s.323.

²⁷ Birinci, a.g.e., s.234.

İstanbul'a muhalefet için Ahmed Reşid tarafından *Basir el-Şark*, Mizancı Murad tarafından *Mîzân*, Hoca Muhiddin, Hoca Kadri ve diğer İttihat ve Terakki mensuplarınca *Kanun-ı Esâsi*, *Osmanlı*, *Havâtur*, *Sancak*, *Şurâ-yı Ümmet*, Tarsusizâde tarafından *Hakikat* ve *Yıldız* gazeteleri, ilk Kürtçe gazete *Kürdistan*, Tunalı Hilmi Bey tarafından *Hakk*, Mevlânzâde Rifat tarafından *Serbestî*, Ali Kemal ve Şerafettin Mağmumi tarafından *Türk*, Ahmed Kemal Tarafından *Hakâyık-ı Şark*, ve Abdullah Cevdet tarafından *İçtihad*²⁸ dergileri çıkarılmıştır. Bütün bu faaliyetler Mısır'ın muhalif edebî özellikler de taşıyan süreli yayınlarıdır.

EDEBİYATLA SIYASÎ MUHALEFETİN ÖZGÜN BİR ÖRNEĞİ: ABDULLAH CEVDET

Başlangıç yıllarında Jön Türklerin önde gelen ideolojik liderlerinden ve İttihat ve Terakki teorisyenlerinden olan Abdullah Cevdet'in, modern Türkiye'nin oluşumunda düşünsel yönüyle önemli katkıları olmuştur. Gerek telif, gerek tertip, gerekse de tercüme ettiği eserler yüzünden ve isnat edilen "ıslah-ı nesl projesi" düşüncelerinden dolayı çok tenkit edilmiştir. Bu eleştiriler 1925'te siyasî ilişkilerin gündeme gelmesiyle büyümüştür. Onun üzerine siyaset bilimi merkezli bir doktora tezi de yapılmıştır ancak Abdullah Cevdet özellikle ömrünün son yirmi yıllık kısmında siyasetten ziyade, din, kültür, edebiyat ve felsefe ağırlıklı bir kimliği benimsemiş ve bu kimliği besleyici faaliyetler içinde olmuştur. O, Osmanlı'nın sonunu getiren İttihat ve Terakki'nin kurucularındandır ancak, sonraları bu Cemiyetin takip ettiği siyasetle toplumun ve devletin kurtarılamayacağını görerek, yolunu erken ayırmuş, sırf bu yüzden pür siyasî *Osmanlı* dergisinin editörlüğünü bırakmış ve kültür, edebiyat, felsefe, eğitim ve siyaset içerikli *İçtihad*'ı çıkarmaya başlamıştır. Bu aşamadan sonra kendisini "*İçtihad sahibi*", "*şair*" olarak kimliklendiren doktor, "*siyasî ve edebî haftalık mecmua*" alt başlığını taşıyan *İçtihad*'ı ölünceye kadar yayımlamıştır.

Abdullah Cevdet, 1903-4'te Viyana Sefaret tabibi iken *Osmanlı*'yı neşretmektedir. *Osmanlı* halka nüfûz edememektedir. Üstelik okuyucusu yüze bile ulaşmamaktadır. Bu döneme kadar o, Avrupa'daki Jönlerin faal bir önderidir. Hayal ettiklerini gerçekleştirmek için düşünce üretmenin yanında eylem de yapmak taraftarıdır. Ancak Sefaret tabipliği sırasında Abdülhamid'in Avrupa devletleri nezdindeki nüfuzunu görmüş olacak ki, artık eylem taraftarlığından vazgeçmeye başlamıştır. İşte bu değişimle birlikte yeni bir mecmua neşrine başlamıştır. Adının *İçtihad* olmasında ömür boyu direnilen

²⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısırdaki Türkler ve Kültürel Mirasları Üzerine Bir Değerlendirme*, İstanbul: IRCICA Yay., 2006, s.262-286.

mecmuanun çıkarılma gerekçesi "okuyucuları yüz elli adedi geçmeyen bir gazetede, kuru sözlerle, kuru kafalara âb ü tâb verilemeyeceği"²⁹ düşüncesiyle, kültürel aydınlatma emelidir. Büyük bir serüven böylece başlamıştır. İctihad sahibinin temel amacı, "Müslümanları içinde buldukları gerilikten kurtarmak için bazı hal çareleri aramaktır."³⁰ Cevdet'e göre "Türkiye hükümeti Müslüman hükümetlerin en kuvvetlisi ve nispeten en müterakkisidir. Müslümanlar Türkçe'yi öğrenmelidirler ki, maddî ve manevî ilerlemeden nasiple-nip istifade edebilsinler', 'Müslümanlar medenî ilerlemeyi ancak Müslüman bir membadan kabul edebilirler."³¹ İctihad sahibinin amacı bu merkezdedir. Onun Doğu ile Batıyı telif gayreti³² büyük bir hedef olarak görülmektedir.

Siyasî muhalefetini edebî ürünlerle yapan Abdullah Cevdet, Tıbbiye'deki öğrencilik yıllarında muhalif şiirler yazmaya başlamıştır. Halkı adeta kıyama davet eden çağrılarında sık sık edebî metinlere başvurur. Burada Namık Kemal'in şiirlerini kullanır. Bunlardan birinde Kemal'in; Mu'ni zulmün dünyada erbâb-ı denâttir / Köpektir zevk alan sayyâd-ı bî insafa hizmetten³³ beytini anarak, içinde buldukları dönemdeki hükümdara ve idareye hizmet edenleri eleştirir. Cevdet'in 1904 öncesi siyasî şiirlerini topladığı ve ilk olarak Mısır'da yayımladığı şiir kitabı, *Kahriyyât*, tamamıyla siyasî tenkitlerden mürekkep bir şiir kitabıdır. Hemen her sayfasının değişmez terimi *istibdat*'tır. Kitabın önsözüne yazdıkları, şiirin temel konusunu ve şairin şiir yazmakla asıl maksadının ne olduğunu açıklar. Şöyle ki: "Şu okuyacağınız manzumeler, yâ-randan, diyârândan, ihtiyârândan cüdâ düşmüş mahzâ zulm ü bâtla nefret, adl ü hakikate muhabbet ettiği için ömr ü idrâkini menfada mahbesler, işken-celer, kal'alar, zindanlar, hisarlar, hakaretler mahrumiyetler içinde geçirmiş bir gurbetzedenin musavver hissiyatıdır."³⁴ Şair şiir kitabına yazdığı dibacenin devamında siyasî uygulamaların kendisine heyecan ve ilham verdiğini belirtir. Hem heyecanının, hem infialinin kaynağını, mevcut siyasî düzende bulur.

Sadece şiirle değil, Giyom Tell ve Shakespeare'den yaptığı edebî çevirilere yazdığı önsözlerde de yoğun bir siyasî muhalefet sergiler. Giyom Tell çevirisini okuyucuya şöyle tarıtır: "Giyom Tell, istibdada karşı, nefret ve kıyamı mevzudur. Bu sebeplerle kitap memâlik-i Osmaniyyeye az idhal

²⁹ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İstanbul: İletişim Yay., 10 Baskı, 1999, s.140.

³⁰ Abdullah Cevdet, "Tahkikât-ı İlmiye," *İctihad*, 1 Eylül 1904, No: 1, s.16.

³¹ Abdullah Cevdet, "Mısır'da Necmü'l- Terakki-ül -İslâmi Medresesi", *İctihad*, İkinci Sene, No: 1-13, s.17.

³² Abdullah Cevdet, *İki Emel*, Mısır'ı-Kahire 1316, s.8,9; Aynı yazar, "Tercüme, Tercüme", *İctihad*, No:156, 1 Ağustos 1329, s.3211.

³³ Abdullah Cevdet, *Uyanınız!, Uyanınız!*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1907, s.18.

³⁴ Abdullah Cevdet, *Kahriyyât*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1906, s.6.

olunabilir.”³⁵ Burada edebiyatın hem toplumsal kültür düzeyinin yükseltilmesi hem de siyasîlere karşı bir kalkan olarak kullanılması gerektiği üzerinde durur. Ona göre, içinde bulunulan siyasî ve içtimaî buhrandan ancak kültürel çağdaşlaşma ile halas bulunabilir. Bunun için öncelikle Batılı klasiklerin ve önemli isimlerin tercümesi yapılmalıdır. Burada edebiyatın görevini ve insanlığa yapacağı faydayı şöyle açıklar:

“Edebiyatın gaye-i ulviyesi insanlara kemâlât-ı mutasavvere-i insaniyeyi telkin etmektir. Her kavim, her millet, her zümre-i insaniye fezâil ve kemâlât-ı insaniyeden derece-i nisâbı nisbetinde mes’uddur. Dimağ-ı beşeriyet bu efkâr-ı mütemevvite yığınlarından tecrit edilmeli, yerlerine hürriyet, müsavat, uhuvvet-i umumiyeye efkâr-ı namiyesi ikame olunmalıdır. Bunu yapacak ancak asâr-ı edebiye-i hakikiyedir. Edebiyat temeddün-i efrâz eder. Şiir kemâlât-ı fikriye nisâr(saçma) eyler, ezvâk-ı ulviye(yüksek bir zevk) saçar. Bu veçhüledir ki edebiyat cemiyet-i beşeriyenin mâyehtâc-ı aleyhidir. Bu veçhüledir ki şiir ruhun mâye-i iştiyâkı, kible-i incizâbıdır(cazibe merkezi).”³⁶

Burada da görüldüğü gibi Cevdet, insanların eskimiş, çürümüş düşüncelerden kurtulması gerektiğini söyler. Bunun yerine hürriyet, eşitlik, umumî kardeşlik ve adalet getirilmelidir. İnsanların zihniyetinde bu değişimi yapacak olan da ancak hakiki edebiyat ürünleridir. Edebiyat, medeniyeti yükseltir; şiir, fikirlerin gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlar. Bunun içindir ki, edebiyat toplumun en öncelikli ihtiyaçlarındandır.

Cevdet’in Jön Türkler ile yolunu ayırdığı sıralarda Vittorio Alfieri’den tercüme ettiği bir eser edebiyat-siyaset ilişkileri açısından oldukça önemlidir. Alfieri’nin *Hükümdar ve Edebiyat* adlı eserinin tercümesine *İctihad*’da başlanmış ancak nihayete erdirilmemiştir. Daha sonra Cevdet eseri bütün olarak çevirmiş ve yayımlanmıştır.³⁷ Bu eserde edebiyat ve hükümdar arası ilişkiler tartışılmıştır. Bu haliyle kitap Halil İnalcık’ın *Şair ve Patron* incelemesiyle büyük benzerlikler gösterir. Edebiyat, toplum, siyaset ve patrimoniyal ilişkilerin nasıl olması gerektiği üzerinde genişçe durulur. Özellikle hükümdarların edebiyata bakış açılarının nasıl olması gerektiği, edipleri korumasının gerekli olup olmadığı ve daha geniş olarak edebiyat-siyaset ilişkisi tartışılır. Hükümdarların edipleri koruması ve onlara yardım etmesi, himaye etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bu destekleme sırasında edipler şahsiyetlerini kaybetmemelidir. Böylece bu durumdan hem hükümdar, hem edip hem de toplum yararlanacaktır. Büyük edipler ancak böyle yetişebilir. Yazar Avrupa’da mo-

³⁵ Abdullah Cevdet, *İki Emel*, Mısır: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Matbaası, 1312, s.1.

³⁶ Abdullah Cevdet, a.g.e., Mısır, 1312, s.8, 9.

³⁷ Vittorio Alfieri, *Hükümdar ve Edebiyat*, (Çev: Abdullah Cevdet), Cenevre: Matbaa-i İctihad, 1905, 10+340 s.

dem edebiyatın bu suretle ortaya çıktığını belirtmiştir. Edebiyatçılar ile hükümdarların daima dirsek teması halinde olması gerektiğini belirten yazar, bunun her ikisine de faydalı olacağı inancındadır: "Bugün bir hükümdar edebiyatı sevdirmeye ve ona kıymet vermeye, onu yükseltmeye mecburdur. İçinde bulunduğu bu mecburiyete rağmen, hükümdar edebiyatı saf, âli, onurluca ve hakikaten şahane bir halde himaye ederse, ettiği fedakârlıklardan nispeten daha büyük menfaatler göreceği pek muhakkaktır."³⁸ Bu düşüncelerin *Şair ve Patron*'daki değerlendirmelerle büyük bir tevafuk içinde olduğu açıktır.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E SİYASAL MUHALEFET ARACI OLARAK ROMANLAR

Edebî türler sosyal bilimlerin çeşitli alanları için kullanılabilir önemli kaynaklar durumundadır. Ancak son zamanlara kadar şiirin, romanın, hikâyenin ve diğer edebî türlerin, siyaset, sosyoloji, tarih, psikoloji, düşünce ve iktisat tarihi gibi alanlarda kullanılması sınırlı kalmıştır. Kendi semasında tek ama halefi olmayan birkaç aydın dışında edebî türler kaynak olarak kullanılmamıştır. Oysa yukarıda da belirtildiği gibi, özellikle son iki yüzyılda Türk düşünce ve siyaset tarihi büyük ölçüde edebiyatçılar tarafından yürütülmüştür. Buna karşın edebî eserlerin sosyal bilim araştırmalarında önemli bir kaynak olarak kullanılmasına dikkatler hayli geç çekilir. Konuya ilk değinenlerden biri Şerif Mardin'dir. Ona göre,

"Osmanlı romanı, Türk modernleşmesini incelemek için az yararlanılmış bir kaynaktır, oysa birçok roman yazıldıkları zamana ait İstanbul seçkin çevrelerinin durumu hakkında bize önemli bilgiler verir. Bu kaynaklar, ayrıca, Osmanlı aydınlarının sosyal değişiminin getirdiği sorunlara nasıl yaklaştıklarını da belgeler."³⁹

Yetmişli yıllarda başlayan bu ilgi neticesinde *edebiyat sosyolojisi* ve *siyaset ve edebiyat* araştırmalarına değinilmeye başlanmıştır. Bu dönemde "Kemal Karpat da belki önemine binaen *Türk Edebiyatında Sosyal Konular* başlıklı sonradan Türkçe'si de yayınlanan İngilizce bir metin yazmıştır. Türk edebiyatı geçmiş dönemde sosyal konuların işleniş anlamında Türk sosyal biliminden ileri bir noktadadır."⁴⁰ Türk Romanının başlangıçtan itibaren kendisine model aldığı Avrupa'dakinden apayrı bir gelişimi ve içeriği ve amacı söz

³⁸"Hükümdar ve Edebiyat," *İctihad*, Mayıs 1905, No: 6, s.93.

³⁹ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi* içinde, İstanbul: İletişim Yay., 1997, 7. Baskı, s.30,30.

⁴⁰ Kayalı, a.g.e., s.84.

konusudur. Okuyucuyu okurken, eğlendirirken eğitmek, bilgilendirmek neredeyse Tanzimat ve Meşrutiyet romanlarının öncelikli amacıdır. Bu nedenle Türk romanı,

"daha ilk başından itibaren salt edebî bir çaba olarak değerlendirilmez. Roman türünün bizdeki ilk uygulayıcılarının ülke meseleleri hakkında söyleyecek sözleri olan, bu anlamda çeşitli örgütlenmeler içinde olan aydınlardır. Onları ilk başlarda roman yazmaya iten temel etmen, içinde bulunulan siyasal, sosyal ve toplumsal sorunlara hal çareleri bulabilme çabasıyla sınırlıdır."⁴¹

"Bazı popüler aşk ve polisiye romanları dışarıda tutulursa, romanımızın her zaman sosyal-ideolojik bir bakış açısı olmuştur."⁴² Romanın bir siyasî muhalefet ve eleştiri aracı olarak kullanılması, biraz da işin tabiatı gereğidir. Yermek genelde sıkıntılı, sorunlu bir iş iken, övmek bunun tersidir. Hiçbir menfaat düşünmeden methiyeler düzulebileceği gibi, bunun genelde ikbal intizarı için de yapıldığı çoktur. Methiye yaparken dolambaçlı araçlar kullanmaya gerek de yoktur. Direk olarak yapılabilir. Ama muhalefet ederken, hele bu, biraz sıkıntılı dönemlerde yapılması gerekiyorsa kamuflej ister. İşte bu kamuflejlardan biri roman üslubu olmuştur.

Türk roman tarihi ve geleneği artık önemli bir birikime kavuşmuş bulunmaktadır. 1870'lerden bu güne yayımlanan binlerce roman içerisinde yazılış amacı bakımından siyasî muhalefeti konu edinenler önemli bir yekûn tutmaktadır.⁴³ Tanzimat'tan sonra edebî türlerden roman, batılılaşmanın en önemli hizmetkârı olarak görülmüştür. Batılılaşmanın gereklerini yerine getirme noktasında romana büyük misyon biçilmiştir. Aynı zamanda batılılaşmayı tenkit için de romana başvurulmuştur.

Cumhuriyet dönemi romanında da siyasî muhalefetin belirgin bir tarzda yapıldığı görülmektedir. Yakup Kadri, Reşat Nuri ve Halide Edip ve daha birçoğunun romanları ziyade siyasî sayılabilir. Bu romanlar dönemin sosyolojisini vermesi bakımından da kültürel unsurlarla doludur. Özellikle inkılâpların yapılması sırasında karşılaşılan güçlüklerin erken eleştirilerinin romanlar aracılığıyla yapıldığı görülür. Oysa bu siyasî uygulamaların siyaseten eleştirilmesi için 1950'ler sonrası beklemek gerekmiştir. Örneğin Yakup Kadri'nin

⁴¹ Mustafa Kemal Şan, "Türk Modernleşmesine Romandan Bakmanın Önemi Üzerine", *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri* iç., Ed: Köksal Elver, Ankara: Hece Yay., 2004, s.129.

⁴² Faruk Dinçer, "İdeoloji-Edebiyat ve Siyaset", *Özgür Kocaeli*, 21.7.2007.

⁴³ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bak: Taner Timur, *Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, Ankara:İmge Yay., 2002.

"Ankara romanı, belki de yıllar sonra, kırk yıl sonra Türkiye'de başlayacak olan kopuş ve süreklilik tartışmalarına kaynaklık edebilecek bir tartışmadır. Cumhuriyet'in ilk on yılında -ki metin 1930'larda yayımlanmıştır- eski dönemin özelliklerinin nasıl süregittiğini sosyolojik olarak çözümlenmektedir."⁴⁴

Aynı şekilde Reşat Nuri'nin *Yeşil Gece*'si de her ne kadar toplumdaki eski-yeni olgusunu irdeleyerek, Cumhuriyet inkılablarını savunuyor gibiyse de, aynı zamanda toplumsal inkılabların anlık işler olmayıp tedricî bir tekâmül sürecinin olduğuna vurgu yapması yönüyle oldukça önemli ve ince bir siyasî eleştiridir. Burada adı geçen romancı edipler eleştirilerini sanatkârane bir üslupla yapmalarının yanında aktif siyasetin de birer üyeleridir. Reşat Nuri, Yakup Kadri, Halide Edib, Yahya Kemal, A. Hamdi Tanpınar vd. gibi hem politikacı hem de romancı yazarlar Türk modernleşmesine çok farklı pencerelerden bakmışlar, bu sırada çoğunlukla görüşlerini edebiyat vasıtasıyla dile getirmişlerdir. Tanpınar, Tek Parti döneminde milletvekilliği yapmıştır. Bu sürede de aşırı bir Demokrat Parti muhalifi olarak boy göstermiştir. Yine Peyami Safa, 1950 seçimlerinde CHP'nin Bursa'dan milletvekili adayı olmuştur.

Kemal Tahir'in *Bozkırdaki Çekidek'i*, *Devlet Ana'sı*, *Kurt Kanunu*, Tarık Buğra'nın *Gençliğim Eyoah* ve *Firavun İmanı* önemli siyasî romanlardır. Çetin Altan'ın *Büyük Gözaltı'sı*, Erdal Öz'ün *Yaralısını*, Sevgi Soysal'ın *Şafakı*, Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düşün Gecesi*, gibi Romalar da 12 Mart dönemini çeşitli yönleriyle ele almıştır. Halide Edip'in *Yeni Turan*'ını, Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun *Gönül Hanımı* ile Nihal Atsız'ın *Bozkurtların Dirilişi* ve *Ruh Adamı* ile ilişkilendirmek; Hüseyin Rahmi'den geçerek sosyal gerçekçi köy romanına ulaşmak mümkündür. Fakir Baykurt'un *Kaplumbağalar*, Ömer Polat'ın *Sarı Göl'ü* Talip Apaydın'ın *Sarı Traktörü* Yaşar Kemal'in *Orta Direki* ve *İnce Memed*'i bu bağlamda saymak mümkündür. Bu çizginin devamını Samim Kocagöz'ün *Yılan Hikâyesi'nde*, Attila İlhan'ın *Kurtlar Sofrası'nda* Vedat Türkalî'nin *Bir Gün Tek Başınası'nda*, Ayla Kutlu'nun *Kaçış'ında* görmek mümkündür. Netice olarak, edebiyatçı siyasetçilere yığınla örnek vermek mümkün. Bu da erken Cumhuriyet döneminden bu güne edebiyat-siyaset ilişkisinin zenginliğine işarettir.

Edebî türlerden romanın siyasî bağlamda kullanılması baştan beri süregelirken, bunun akademik araştırmalarda ele alınması 1960'lı yıllar sonrasında başlar.

"Türkiye'de roman özellikle 1960'lı yıllarda genellikle siyaset bağlamında düşünülmüştür. Türk romanına zaman zaman siyaset bilimcilerin ilgi

⁴⁴ Kayalı, a.g.e., s.83.

duymasını da buna bağlamak gerekmektedir. Bu dönemde edebiyattan gelen ilgi de bu noktada odaklaşmaktadır. *Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme* (1978) başlıklı metin sosyolojik bir edebiyat değerlendirmesi çağrışımı yaparken bariz bir şekilde ayrımlanmasından, bölümlenmesinden de anlaşılabilir gibi siyaset eksenli bir yorum denemesidir.⁴⁵

1990’lı yıllardan sonra edebiyatın, tarihsel ve sosyolojik damarının, siyaset, dış etkenler ve tercüme faaliyetleri neticesinde zayıfladığı yolunda görüşler olsa da konu üzerine görüş bildirenler, Türk edebiyatının tarihsel potansiyeli sayesinde içine düşer gibi olduğu bu krizden mutlak olarak çıkacağı ümidini korumaktadırlar. Son dönemlerde edebiyatın bir siyasî eleştiri mekanizması olmaktan ziyade siyasetin tesirinde görüş bildirme alanı olarak icra edildiğine yönelik eleştiriler de vardır. Bunun açık örneği, Orhan Pamuk ve Elif Şafak’ın son romanları ve Nobel Edebiyat ödülü üzerine yapılan yorumlarda görülür. Edebiyatın sosyolojik ve siyasî alana nüfuzu ve bu alanları anlatması bakımından Orhan Pamuk’un ilk romanı, *Cevdet Bey ve Oğulları* iyi bir örnek sayılmaktadır. Ancak bu başarı ve temsiliyet son romanı *Kar*’da farklı bir mecra ve anlaşılabilir şekilde eksikliğe uğramıştır. *Kar* romanında siyasete gidip gelen Orhan Pamuk’un metinlerinde kültürel boyutun belirgin bir şekilde zayıf kaldığı vurgulanmıştır. Benzer durum Elif Şafak’ın son dönemde yazdıkları için de söz konusudur. Son romanı *Baba ve Piç* üzerine koparılan fırtına edebiyat-siyaset ilişkisinin ve etkileşiminin nerelere doğru gittiğine gösterilebilecek bir örnektir. Pamuk’un romanları nedeniyle Nobel ödülü almasına getirilen eleştiriler de edebiyat-siyaset etkileşimi bağlamındadır. Zira bu ödülü eleştirenler, edebiyatın içerik olarak değil de toptan bir şekilde siyasallaştığını ve siyasetin belirleyici unsur haline geldiğini vurgulamışlardır.

SONUÇ

Edebî metinler yazıldığı dönemler, coğrafyalar ve içinden çıktığı toplumun siyaseti hakkında oldukça önemli ve sağlam bilgiler verebilirler. Bu bilgilerin temsil kabiliyeti yüksektir. Zira her edebî metin, içinden çıktığı ortamın bir ifadesi ve göstergesidir. Edebiyat ve siyaset ilişkisi her ikisinin ortaya çıkışından itibaren sürekli devam etmiştir. Bu birliktelik çoğu zaman edebiyatın siyaset için ya da edebiyatın siyaset lehine kullanılması şeklinde tezahür etmiştir. Türk edebiyat tarihinin edebiyat-siyaset münasebeti tam olarak irdelenmiş bir konu değildir. Bu yüzden bu yazıda temel karakteristikler üzerinde durulmuştur.

Yazılı edebî ürünlerin ortaya çıkmasından bu güne kadar ortaya konan edebî türlerde siyasî muhalefet, Dîvân edebiyatında daha çok hiciv şiirleriyle,

⁴⁵ Kayalı, a.g.e., s.83.

Tanzimat'tan sonra da roman türü ile gerçekleştirilmiştir. Divân edebiyatının siyasî ve içtimaî edebî muhalefet metinleri, *Harnâme*, *Şikayetnâme*, *Hayriye* ve çeşitli siyasetnâmelerden oluşmaktadır. Tanzimat döneminin en meşhur siyasî muhalefet manzumesi Ziya Paşa'nın *Zafernâme'si* ve Namık Kemal'in şiirleridir. Tanzimat'tan sonra ise, siyasî muhalefet büyük ölçüde gerçek amacı dışında gelişen roman ile sürdürülmüştür. Özellikle erken Cumhuriyet dönemi romanları siyasî muhalefetin ustaca ve sanatkârane bir biçimde verildiği edebî türlerdir. Edebiyat-siyaset ilişkisinin akademik araştırmalara konu olması ve edebî ürünlerin sosyal bilimlerin diğer disiplinlerine de bir kaynak olarak kullanılması 1960'lar sonrasında başlamıştır.

KAYNAKÇA

- "Hükümdar ve Edebiyat," *İctihad*, (Tercüme: Abdullah Cevdet), Mayıs 1905, No: 6.
- Abdullah Cevdet, "Mısır'da Necmü'l- Terakki-ül -İslâmî Medresesi", *İctihad*, İkinci Sene, No: 1-13.
- , "Tahkikât-ı İlmiye," *İctihad*, 1 Eylül 1904, No: 1.
- , *İki Emel*, Mısır'ı-Kahire 1316, s.8,9;
- , "Tercüme, Tercüme", *İctihad*, No:156, 1 Ağustos 1329.
- , *Kahriyyât*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1906.
- , *Uyanınız!, Uyanınız!*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1907.
- Alfieri, Vittorio. *Hükümdar ve Edebiyat*, (Çev: Abdullah Cevdet), Cenevre: Matbaa-i İctihad, 1905.
- Apaydın, Mustafa. *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2001.
- Banarlı, Nihad Sâmî. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: MEB Yay., 2001.
- Birinci, Ali. "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.4, S.7.
- Çiftçi, Cemil. *Maktul Şairler*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1997.
- Çiftçi, Hasan. *Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Ankara: Kültür Bak. Yay., 2002.
- Diñçer, Faruk. "İdeoloji-Edebiyat ve Siyaset", *Özgür Kocaeli*, 21.7.2007.
- Hanoğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yay., 1985.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Mısırdaki Türkler ve Kültürel Mirasları Üzerine Bir Değerlendirme*, İstanbul: IRCICA Yay., 2006.

- İnalçık, Halil. **Şair ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme**, Ankara: Doğu Batı Yay., 2003.
- Kaplan, Mehmet. **Şiir Tahlilleri, Tanzimat'tan Cumhuriyete**, İstanbul: Dergah Yay., 2000.
- Kara, İsmail. "Ulemâ Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak /Muhalefete Katılmak", **Dîvân**, 1998/, s.1-25;
- , "Ulemâ Siyaset İlişkilerine Dair Metinler – II, Ey Ulemâ! Bizim Gibi Konuş!", **Dîvân**, 1999/2 s.65-134.
- Karaalioğlu, Seyit Kemal. **Ziya Paşa, Hayatı ve Şiirleri**, İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1984.
- Kayalı, Kurtuluş. "Siyaset Kıskaçından Biçimcilik Kısacağına Tarihsel ve Sosyolojik Damarnı Kaybetme Tehlikesi Sınırlarında Gezinen Türk Edebiyatı", **Doğu Batı, Edebiyat Üstüne**, Ankara, 2003, S.22.
- Levend, Ağah Sırrı. **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara: TTK Yay., 1998.
- Mardin, Şerif. **Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3**, İstanbul: İletişim Yay., 2000.
- , "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi içinde**, İstanbul: İletişim Yay., 1997, 7. Baskı.
- Mehmed Âkif, **Safahat**, İstanbul: MEB Yay., 1996.
- Meriç, Cemil. **Bu Ülke**, İstanbul: İletişim Yay., 10 Baskı, 1999.
- Okay, Orhan. "Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Döneminde İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları", **Doğu Batı, Edebiyat Üstüne**, Ankara, 2003, S.22.
- Özgül, Meftûn Kayahan. **Türk Edebiyatında Siyâsî Rûyâlar**, Ankara: Akçağ Yay., 1989.
- Şan, Mustafa Kemal. "Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar", **Edebiyat Sosyolojisi** iç., Ed: Köksal Elver, Ankara: Hece Yay., 2004.
- , "Türk Modernleşmesine Romandan Bakmanın Önemi Üzerine", **Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri** iç., Ed: Köksal Elver, Ankara: Hece Yay., 2004.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi. **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul: Çağlayan Yay., 9. Baskı, 2001.
- Timur, Taner. **Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, Ankara: İmge Yay., 2002.
- Yahya Kemal, **Siyâsî Hikâyeler**, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yay., 1968.
- Yavuz, Hilmi. "Tartışma Adabı", **Zaman**, 16.5.2007.